

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 1

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 1

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

MUNDARIJA
MATNSHUNOSLIK

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
Seyhan Tanju (Turkiya)
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
Benedek Peri (Vengriya)
Vahit Turk (Turkiya)
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
Eunkyung Oh (Koreya)
Nazef Shahrani (AQSh)
Boqijon To'xliyev
Muhammadjon Imomnazarov
Bilol Yujel (Turkiya)
Qosimjon Sodiqov
Zulxumor Xolmanova
Mustafa O'ner (Turkiya)
Nurboy Jabborov
G'aybulla Boboyorov
Kimura Satoru (Yaponiya)
Imran Ay (Turkiya)
Aftondil Erkinov
Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
Rashid Zohidov
Otabek Jo'raboyev
Bulent Bayram (Turkiya)
Qo'ldosh Pardayev
Nodirbek Jo'raqo'ziyev
Oysara Madaliyeva
Hilola Nazirova

Tanju Seyhan

Babur Şah ve Aruz İmlası 4

Gholamreza Razmi

Nevai ile Arif Erdebılı'ye Dayanarak
Ferhad'ın Kimliğine dair bir Hipotez 18

Ozoda Tojiboyeva

"Favoyid ul-kibar" devoni nusxalarida
g'azal butunligining saqlanishi 43

Dilnoza Rustamova

Alisher Navoiy toshbosma devonlarining
mo'tabar qo'lyozmalar bilan matniy-qiyosiy
tadqiqi 54

ADABIYOTSHUNOSLIK

Boqijon To'xliyev

Nasimiy va Navoiy she'riyatining g'oyaviy
mushtarakligi 72

Qodirjon Ergashev

"Maxzan ul-asror"ning o'ziga xosligi va
g'oyaviy-estetik mohiyatiga doir 85

LINGVISTIKA

Samixon Ashirboyev

Alisher Navoiy nasriy asarlarida uyushiq
kengaygan kesimlarning sintaktik-semantik
xususiyatlari 98

Baxtiyor Abdushukurov

So'z o'zlashtirish an'anasi 108

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Tanju Seyhan**

Babur Shah and Aruz Spelling 4

Gholamreza RazmiBased on Nevai and Arif Ardabili a Hypothesis
about the Identity of Ferhad 18**Ozoda Tojiboyeva**The Preservation of Ghazal Integrity in the
Manuscript Copies of the *Fawāyid al-Kibār*
Dīvān 43**Dilnoza Rustamova**Textual-Comparative Study of Alisher Navoi's
Lithographed Divans with Reliable
Manuscripts 54**LITERATURE****Bokijon Tukhliev**The Ideological Commonality of Nasimi
and Navoi's Poetry 72**Qodirjon Ergashev**On the uniqueness and ideological and
aesthetic essence of *Makhzan ul-Asror* 85**LINGUISTICS****Samikhon Ashirboev**The Syntactic-Semantic Characteristics of
Coordinated Extended Predicates in the
Prose of Alisher Navoi'i 98**Bakhtiyar Abdushukurov**

The Tradition of Lexical Borrowing 108

Nevai ile Arif Erdebılı'ye Dayanarak Ferhad'ın Kimliğine dair bir Hipotez

Gholamreza RAZMI¹

Özet

Hüsrev-Şirin-Ferhad üçlüğü hikayesi uzun zamandır Türk ve Fars halklarının en bilinen hikayelerinden biri olmuştur ve bu hikayenin izlerini ulu şair Genceli Nizami onu nazm etmeden önce birçok tarihi ve edebi kaynaklarda bulmak mümkündür. Her ne kadar Nizami, Hüsrev ve Şirin'i bu hikayenin ana karakterleri yapsa ve Ferhad'ın hikayesini birkaç kısa bölümde ele alsada, Türk ve Fars milletleri arasında sevginin sembolü olarak kalan kişi Ermen prensesi Şirin'in aşkı meydanında ünlü Sasani kralı Hüsrev Perviz ile yarışan ve bu yolda hayatını kaybeden genc Ferhad'dır. Ferhad'ın kimliği tarihi kaynaklarda bilinmiyor ve adının anılması yeterli olsa da, yalnızca edebi kaynaklarda kimliğine dair ipuçları bulmak mümkündür. Emir Ali Şir Nevai'nin Ferhad ü Şirin, Arif Erdebili'nin Ferhadname, Genceli Nizami ve Amir Hüsrev Dehlevi'nin Hüsrev ve Şirin eserlerinde bulunan ipuçlarını takip etmek ve onları Gök Türkler ile ilgili Çin tarihi kaynaklarıyla karşılaştırmak Ferhad'ın yüksek olasılıkla Türk bir tegin ve Gök Türklerin Kağanlarından birisinin oğlu olduğu sonucuna varır.

Anahtar kelimeler: *Nevai, Arif Erdebili, Nizami, Emir Hüsrev Dehlevi, Ferhad, Gök Türkler.*

Giriş

Ünlü şair Genceli Nizami, Hüsrev-Şirin-Ferhad hikâyesini Farsçada nazm etmeden önce, bu hikâye Türk ve Fars halkları arasında tanınmış idi. Tarihi kaynaklarda bu hikayenin detaylarına yer verilmeyip sadece Şirin aşkı meydanında Ferhad ile Hüsrev Perviz arasındaki rekabeti anlatan kısa rivayetler yazılmış olsa da, ancak tarihi kaynaklarda bu az sayıda rivayetin varlığı, rivayetin genellikte doğruluğunu teyit ediyor. Nizami'nin önceki ve çağdaş edebi kaynakları bu hikâyeye dair telmihlerle doludur. Mevcut kaynaklara göre bu hikâyeye en eski ve en çok telmihleri Tebrizli Katran'nin

¹ Gholamreza RAZMI – Genetik ve Bitki Islahı Yüksek lisansı, Bağımsiz Türkçe-Farsça Dil ve Edebiyat Araştırmacısı, Tebriz, İran.

E-mail: rezarazmi@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8376-8319

Alıntı için: Gholamreza RAZMI. 2025. "Nevai ile Arif Erdebılı'ye Dayanarak Ferhad'ın Kimliğine dair bir Hipotez". *Oltin bitiglar* 1: 18 – 42.

(400-485 AH) şiirlerinde bulmak olur ki bu da hikâyenin o dönemde Azerbaycan bölgesinde meşhur olduğunu gösteriyor. Katran'dan sonra onun çağdaşlarından Nizami Gencevi'nin çağdaşlarına kadar Edib Sabir Tirmezi, Abdülkadir Geylani, Reşidüddin Vatvat, Kavvam Razi, Sanai Gaznevi, Anveri, Mücireddin Beylekani, Hâkâni ve diğerleri kimilerin şiirlerine Ferhad hikayesine telmihler bulmak olur.

Ferhad, Hüsrev ve Şirin bu hikayenin üç ana karakterleridir. Hüsrev Perviz'in soyu, tarihi ve edebi kaynaklarda şüphe edilemeyecek kadar belirgindir, ancak tarihi kaynaklarda Şirin'in soyuna ilişkin görüş ayrılığı vardı ve Ferhad'ın soyuna dair bir tartışma da gelmemiştir. Sasani dönemine en yakın tarihi kaynak olan "Sabeus Tarihi"nde Şirin, Huzistan kökenli olup Hüsrev Perviz'in eşi ve İran'ın Hıristiyan kraliçesidir [Tarih-i Sabeus: 104]. Bazı tarihi kaynaklar onun kökeninin Süryani olduğunu [Tarih-i İran Kabl ez İslam: 222], bazıları Romalı cariyeye olduğunu [Tarih-i Bel'ami, Cilt 2: 1090], bazıları da cariyeye olduğunu belirtmektedir [Tarih-i Habibü's Siyer, Cilt 1: 251]. Ancak özellikle edebi kaynaklarda onun bir Ermen prensesi olduğu söylenmektedir. Ama Ferhad konusunda tarihi kaynaklar bilinmeyen nedenlerden dolayı sessiz kalmışlardır.

Tarihi kaynaklarda Ferhad:

Ferhad'ın adının ve Hüsrev ve Şirin ile bağlantısının görülebildiği en eski tarihi kaynak "Tarih-i Bel'ami"dir. Bu eserde Hüsrev'in hakkında okuyoruz:

"Ve onun (Hüsrev'in) tüm Türkler ve Romalılar arasında güzellikte misli olmayan Şirin adlı bir cariyesi vardı. Hüsrev Perviz bu cariyenin de resminin taşa kazınmasını emretti. Cariye öldüğünde, onu gömdü ve onun için yas tuttu. Ve Perviz Roma, Türkistan'a ve dünyanın geri kalanına onun gibisini bulamak için elçi gönderdi, ancak bulamadılar. Ve bu Ferhad'ın aşık olduğu cariyeye idi ve Perviz onu cezalandırmak için dağı kazmaya gönderdi" [Tarih-i Bel'ami, Cilt 2: 1090 – 1091].

Bu raporun, Şirin'in Hüsrev'den sonra öldüğüne ve Şiruye'nin atası Pervizi öldürdükten sonra Şirin'e evlenme teklifinde bulunduğu dair Firdevsi'nin Şehname'si ve diğer tarihi ve edebi kaynakların raporuyla çelişmesinden ayrı, Ferhad hakkında herhangi artık bir bilgi vermiyor.

1086 – 1091 yılları arasında kaleme alınıp Hâce Nizâmülmülk'e nisbet verilen "Siyâsetnâme" adlı eserde de Ferhad'ı görüyoruz:

"Hüsrev, Şirin ve Ferhad'ın hikayesi güzel ve bilinen bir söylencedir. Hüsrev Şirin'i çok sevdiğinden ve ona tam özgürlük verdiği ve söylediği her şeyi yaptığından dolayı Şirin cesurlaşmış ve Hüsrev'in kral olmasına rağmen Ferhad'a yönelmişti" [Siya-setname: 203].

Ferhad konusunda "Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kises"de başka bir rivayete rastlıyoruz:

"Ve onun (Hüsrev'in) sarayında 12 bin özgür ve köle kadın vardı; bunlar arasında Roma kralının kızı Meryem, Behram Doht, Gordûye ve dünyada güzelliğinin misli olmayan Şirin görünüyordu. Korgeneral Ferhad ona (Şirin'e) aşık idi ve onun aşkıdan Bistun'da izleri hala görülebilen işler yaptı" [Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kises: 79].

Ancak Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kises'in yazarı daha sonra Sürurname'de bu el sanatlarının Korgeneral Ferhad'ın emriyle Sinimar-i Rumi'nin oğlu Kitus ve diğer bazı usta heykeltıraşlar tarafından taş üzerinde yapıldığını okuduğunu ve işin tamamlanmasının ardından Hüsrev'in Ferhad'a İsfahan'i hediye ettiğini söylüyor (age). Bu rivayetin diğer kaynaklarla da çalıştığı ve Ferhad'ın cezalandırılmasından hiç söz edilmediği gibi, Hüsrev'in karısına veya cariyesine aşık olan korgeneralı ödüllendirdiği de şaşırtıcıdır.

Emir Ali Şir Nevai "Tarih-i Müluk-i Ajam"de Hüsrev Perviz'den bahsederken böyle yazıyor:

"Egerçi Şirin dik alem nadiresi mahbubi bar irdi veli Ferhad dik hem alem o'cubesi rakibi bor irdi kim aşk ü niyazı etrafidin ba vücud-i Hüsrev dik padişah köngli Ferhad'ge meyl kılıb iltifat ve tarehhüm zahir kıldı va anı bilib Hüsrev reşkdin mekr bile Ferhad katliğe bais boldi kim andin meşhurrakdur kim bitimegi hacet bolğay" [Tarih-i Müluk-I Ajam: elyazma nüsha: 826 b].

Görüldüğü gibi Navai'nin bu tarihi eserinde de Ferhad'ın kimliğine ilişkin herhangi bir bilgi verilmemiştir. Handmir aynı rivayeti "Tarih-i Habibü's Siyer"de rivayet etmişti.

Nizami'den önceki ve çağdaşı edebi kaynaklarında Ferhad:

Tarihsel kaynakların susduğuna rağmen Nizami'nin Hüsrev ve Şirin eserinden önceki edebi kaynaklarda Ferhad'dan pek çok söz vardır. Bunlar ya Şirin'e olan aşkına ya da onun Şirin konusunda Hüsrev'le rekabetine gönderme (telmih) yapar. Elimizde olan bilgilere göre Ferhad isminin geçtiği ve hikâyesine en çok göndermelerin yapıldığı mevcut en eski edebi kaynak Tebrizli

Katran'ın (H. 400-485) divanıdır. Örneğin:

1

الا تا قصه فرهاد و پرویز است در گیتی
که بودی یار این شیرین و بودی یار آن میتین
حسودش باد چون فرهاد بر بستر به رنج اندر
ولیش اندر نشاط و ناز چون پرویز با شیرین

Elâ tâ kisse-yi Ferhâd ü Pervîz est der gîfî
Ki bûdî yâr-i in Şîrîn ü bûdî yâr-i an mîtîn
Hasûdeş bâd cün Ferhâd ber bister bi renc ender
Veliş ender nîşât ü nâz cün Pervîz bâ Şîrîn

[Divan-i Katran-i Tebrizi, Cilt 1: s 523].

Tercüme:

Dünyada Ferhâd ile Pervîz hikayesi olduğu sürece,
Ki bunun sevgilisi Şirin, onunsa yoldaşı kazma idi
Onu kıskanan Ferhad gibi hastalık yatağında
Onu seven ise Perviz'le Şirin gibi neşeyle naz içinde olsun.

2

همه شیرینی شیرین به گل داده است پنداری
بر او نالان هزار آواز فرهاد است پنداری
Heme şîrînî-yi Şîrîn bi gül dâdest pindârî
Ber u nâlân hezâr âvâz-i Ferhâd est pindârî

[Divan-i Katran-i Tebrizi, C2: s666].

Tercüme:

Sankı [tanrı] Şîrîn'de olan tatlılığın hepsini güle vermiştir
[ki] bülbülün onun için binler iniltisi sanki Ferhad'ın iniltisidir.
Gazneli Hekim Sana'i (H. 473 – 545) bir kasidede bu hikayeye
gönderme yapmıştır:

قوت فرهاد و ملک خسروت چون یار نیست
دعوی اندر زلف و خال و چهره شیرین مکن

Kuvvet-i Ferhâd ü mülk-i Hüsrev'et çün yâr nist
Da'vi ender zülf ü hâl ü çehra-yi Şîrîn mekûn

[Divan-i Hekim Sana'i-yi Gaznevi; s. 263].

Tercüme:

Ferhad'ın gücüyle Hüsrev'in mülkü sende yok ise
Şirin'nin zülfü, beneği ve yüzü iddiasında bulunma.
Edip Sabir-i Tirmezi'nin (ö. 546 H.) bir şiirinde şöyle
okuyoruz:

مُشک و شب را زینت آن زلف پر آشوب کرد
وز من و تو نائِب فرهاد و شیرین آفرید

Müşk ü şeb râ zînet-i an zülf-i purâşûb kerd

Vez men ü to nâîb-i Ferhâd ü Şirin âferid

[Divan-i Edip Sabir-i Tirmezi: s. 233].

Tercüme:

Müşk ve geceyle o fitneden dolu zülfü süsledi

Benle senden ise Ferhâd'la Şirin'e nâîp yarattı.

Kavvami-yi Râzi (Olüm H. 560'tan önce) şöyle diyor:

ورت گویم چنین مکن گویی:

رو که شیرین منم تو فرهادی

Vert gûyem cünin mekûn, gûyî

Röv ki Şîrîn menem to Ferhâdî

[Divan-i Kavvami-yi Râzi: s. 50].

Tercüme:

Sana böyle yapma dediğimde diyorsun

Git ki Şîrîn benim, sen Ferhad'sın!

Ünlü mutasavvıf ve şair, Kadiriyye Tarikatı'nın kurucusu Abdülkadir Gilani'nin (H. 471 – 561) şiir divanında Ferhad ismine şu şekilde rastlıyoruz:

حکایت‌های حسن او به غیر من نباید گفت

حدیث شیوه شیرین بر فرهاد باید کرد

Hikâyetha-yi hüsn-i û bi ğeyr-i men nebâyed guft

Hadis-i şîve-yi Şîrîn ber-i Ferhâd bâyed kerd

[Divan-i Ğövsiiyye: 33].

Tercüme:

Sevgilinin güzelliği hikayeleri benden başkasına anlatılmamalıdır

Şîrîn'in şivesi hadisi sadece Ferhad'ın önünde söylenmelidir.

Sûzenî-yi Semerkandi'nin (ö. 562 H.) şiirlerinde Ferhad'ın ismine birkaç yerde rastlıyoruz. Mesela "Hija-yi Pir ve Madh-i Sahib-i Adel" başlıklı bir hazliyyede şöyle diyor:

شراب خسروی شیرین به کامش

بود تا قصّه از شیرین و فرهاد

Şarâb-i Hüsrevi şîrîn bi kâmeş

Büved tâ kisse ez Şîrîn ü Ferhâd

[Divan-i Hekim Sûzenî-yi Semerkandi: s 20].

Tercüme:

Hüsrevi (şâhâne) şarap ona afiyet olsun

Şîrîn'le Ferhâd hikayesi olduğu sürece.

Reşidüddin Vatvat (H. 476 – 573) Sultan Atsız'i öven bir kasidesinde şöyle diyor:

تا به عشق و به حسن مشهورند
نام فرهاد و قصه شیرین،
باد در خون عدوی تو غرقه
باد در خاک دشمن تو دفین

Tâ bi hüsn ü be aşk meşhûrend
Nâm-i Ferhâd ü kisse-yi Şîrîn,
Bâd der hun adu-yi tu ğerke
Bâd der hâk düşman-i tu defin

[Divan-i Resîdüddin Vatvat: 411].

Tercüme:

Hüsn ile aşkta adlım oldukları sürece
Ferhâd'ın isimi ile Şîrîn'in hikayesi,
Düşmanın kan içinde boğulsun
Düşmanın topırağa gömülsün.

Anveri (ölüm: H. 575) bir kıt'ada bu hikayeye ilgili şu göndermeği yapıyor:

موافق همجو با فرهاد شیرین
مساعدا همجو یوسف با زلیخا

Muvâfik hemcü bâ Ferhâd Şîrîn
Müsâid hemcü bâ Yûsuf Züleyhâ

[Divan-i Anveri: s. 329].

Tercüme:

Ferhâd ile Şîrîn gibi birbiriyle sözbir
Yûsuf ile Züleyhâ gibi birbiriyle uygun.

Nizami'nin çağdaşlarından olan Mücireddin Beylekani (ö. 586 H.) şikvâiyye ünvanlı şiirlerinin birinde şöyle diyor:

زیر دست رنج عالم نیست الا طبع ما
پایمال عشق شیرین جز دل فرهاد نیست

Zîr-dest-i renc-i âlem nîst illa tab'-i mâ
Pâymal-i aşk-i Şîrîn cüz dil-i Ferhâd nîst

[Divan Mücireddin Beylekani: s. 262].

Tercüme:

Dünya acısının eli altında bizim tab'imizden başkası yoktur
Şîrîn'in aşkı altında ayaklanan Ferhâd'ın yüreğinden başkası
değildir.

Nizâmi'den önceki tarihi kaynaklarda Ferhad'ın isminin varlığı, ayrıca Nizâmi'nin selefleri ve çağdaşlarının şiirlerinde çok sayıda Ferhad'a gönderme yapmak, Burhâni kibi bazı araştırmacıların görüşlerini ki iddia etmişlerdir:

"Ferhad, hiç şüphe yok ki Nizâmi'nin yarattığı bir karakterdir.

Nizâmi'den önceki şairlerin divanlarında Ferhad'ın adı yoktur. Firdevsi'nin çağdaşı olan Ünsüri veya Nâsir Hüsrev'in divanlarında Ferhad'ın adını görmüyoruz. Fahreddin As'ad Gürgani, Nizâmi'ye örnek olan Veys ü Râmin eserinde Şirin ve Hüsrev'den ad getirmişse de, ancak Ferhad'dan bahsetmemiştir. Nizami döneminde ve ondan sonraki yıllarda Ferhad'ın adı şiirlerde görünüyor ve hatta Anveri gibi bazıları Şirin'i Ferhad'ı seven birisi biliyorlar" [Burhani 2015, 5221].

Şiddetle reddediyor ancak Ferhad'ın kimliği hakkında herhangi bir bilgi vermiyor. Bazı araştırmacılar da Ferhad'ı bir Part (Aşkani) ismi olduğundan dolayı gerçek bir karakter olarak kabul etmeyip, onu Sasanilerin Parthlara karşı uyguladığı zulmün sembolü olarak görüyorlar ki bu hikayede de yer almıştır:

"Firdevsi'nin Şehname'sinde ve pek çok özgün tarih kitaplarında Ferhad'dan bahsedilmiyor ve bu faktörler onun kimliğinin gerçek ve tarihsel olduğu varsayımını geçersiz kılıyor. Ferhad'ın adının (Persad) Part doğası ve Partlardan olan Mehran ailesinin Behram-i Çûbin tarafından bastırılması, Sasanilerin Part kültür ve medeniyetini yok etmeye çalışmaları ve Part hükümdarlık dönemini kısa ve geçersiz gösterme girişimi bizi şu sonuca götürüyor ki bastırılan Partlar, Sasanilerin baskısına karşı savaşmadıkları, kaybettikleri onurlarını savunamadıkları için ideallerini hikaye dünyasında gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca beş Part kralının isimlerinin Phraates (Ferhad) olduğu yüzünden Ferhad'ın hikaye dünyasına giren bir Part temasına sahip olduğu iddia edilebilir" [Abulkasimi ve Arzumend-i Liyakol, 2009].

Nizâmi'nin Hüsrev ü Şirin eserinde ve onun selefleri ve taklitçilerinde Ferhâd:

Nizami, Hüsrev ve Şirin'de Ferhad'ın aşık karakterini ustaca geliştirmiş olsa da, kimliğini bir belirsizlik havasında tutmuştur. Bu eserde Ferhad'ın vatanının bulunabileceği tek yer, Ferhad'ın Şâpûr tarafından Şirin'e süt nehiri kazmak için tanıtıldığı bölümdür. Şâpûr Ferhad'ı tanıtarak şöyle diyor:

که ما هر دو به چین همزاد بودیم
دو شاگرد از یکی استاد بودیم

Ki mâ her du bi Çin hemzâd bûdim
Du şâgird ez yeki ûstâd bûdim

[Külliyat-i Hamse-yi Nizami-yi Gencevi: s 193].

Tercüme:

İkimiz de Çin'de yaşıtıydık
Bir öğretmenin iki öğrencisiydik.

Emir Hüsrev Dehlevi'nin Nizami'yi taklit ederek yazdığı Hüsrev ve Şirin eserinde ilk kez Ferhad'ın kimliğine dair daha fazla bilgiye rastlıyoruz. Şirin, Hüsrev Perviz'in sadakatsizlikle onu terk edip ve Şeker'in sevdasında İsfahana gitmesi nedeniyle kalbi kırılınca, ihtiyacını gidermek için dağlara ve çöllere giderek zamanını avlanarak geçiriyordu. Bistun dağında heykelcilikle meşgul olan Ferhad'la buluşur ve bir iş sipariş etmek için onu kendi sarayına davet ediyor. Bu buluşmada zekalı Şirin Ferhad'ın basit bir heykelci olmadığını öğrenir ve onda efendilik izlerini görüyor. Ferhad ilk başta bunu inkar etse de daha sonra Çin Kağan'ının oğlu olduğunu itiraf ediyor:

Men ender nisbet ez Kâğân-i Çin'em

Bi gevher sâhîb-i taç ü nîgînem [Hamse-yi Emir Hüsrev: 309].

Tercüme:

Benim soyum Çin Kâğânı'ndandır

Mücevher yüzük ve taç sahibiyim.

Bu masnevide Ferhad resimcilik ve heykeltraşlığa hayran olduğu nedeniyle devlet işlerini unuttur ve Kağan'ın öğütleri de onda bir etki bırakmıyor. Kağan onu uzaklaştırıp, seyahat etmesini emrediyor ve Ferhad İran'dan baş çıkarıyor.

Ferhad'ın kimliğine dair en kapsamlı bilgiyi Azerbaycan'ın Şirvan şehrinde 771 kameri yılında yazılan Arif Erdebili'nin Ferhadnâme'sinde görmekteyiz. Arif Erdabili kitabın düzeniyle ilgili şunları söylüyor:

در آن موضع که دائم باد آباد
یکی دیدم ز فرزندان فرهاد
جوانی سنگبر استاد ماهر
فنون علم خود را کرده ظاهر
از او تا کوهکن قومش سراسر
به استادی ز یکدیگر فزونتر
اگر هشیار می گشتی و سرمست
کتابی داشتی پیوسته در دست
در او گفته حکایتهای فرهاد
که میلش با گلستان از چه افتاد
نوشته قصه شیرین تمامی
نه بر وجهی که می گوید نظامی
نموده حال فرهاد آنچه بوده
وز آن پس حال فرزندان و دوده ...
چو این افسانه را خواندم ز دفتر
به خوی دلپسند آمد سراسر

اساس تازه بنهادم سخن را
به گفتن زنده کردم کوهکن را

Der an mevzi' ki dâyim bâd âbâd
Yeki didem zi ferzendân-i Ferhâd
Cevânî sengbor ustâd-i mâhir
Fünun-i ilm-i hud râ kerde zâhir
Az û tâ kûhken kevmeş serâser
Bi ustâdi zi yekdîger füzunter
Eger hüşyâr mîgeşti ü sermest
Kitâbî dâşti peyveste der dest
Der u gufte hikâyethayi Ferhâd
Ki meyleş bâ Gülüstan ez çi uftâd
Nivişte kisse-yi Şîrîn temâmî
Ne ber vechî ki mîgûyed Nizâmi
Nümude hâl-i Ferhâd ançi bûde
Vez an pes hâl-i ferzendân ü dude ...
Çu in efsâne râ handem serâser
Bi hûy-i dilpesend âmed sereâser
Esâs-i tâze binhâdem suhen râ
Bi guften zinde kerdem kûhken râ [Ferhâdnâme: s 11-12].

Tercüme:

O şehirde (Şirvan'da) ki Tanrı ona bereket versin,
Ferhâd'ın sülalesinden birini gördüm
O bir yetenekli genç taş ustasıydı ki
Kendi yeteneğini göz önüne çıkarmıştı
Ondan Ferhâd'a kadar hepsi
Ustalıkta biri birinden artık yetenekli
Ayık olsaydı yoksa sarhoş,
Elinde her zaman bir kitap vardı
O kitapta Ferhâd'ın hikayelerinin hepsi yazılmıştı
Ki nasıl Gülüstan'î sevdi
Şirin'in hikayesinin de hepsi yazılmıştı
Ancak Nizâmi'nin söyledikleriyle tam farklı
Bu hikayeni okudukta,
Onu pek beğendim
Söz için yeni bir temel oluşturdum
Kûhken'ı (Ferhad'ı) yeniden canlandırdım.

Ferhâdnâme'de de Ferhad, Çin Fağfuru'nun veliahtı ve prensidir:

به چین وقتی مگر عادت چین بود
که آن کاو پادشاه ملک چین بود

چو دولت بر سر تختش نشاندی
سپاهش سر به سر فغفور خواندی
شه و شهزاده چین بود فرهاد
به مردی رستم‌آیین بود فرهاد

Bi Çin vaktı meger âdet çünin bûd
Ki an ku pâdşâ-i mülk-i Çin bûd
Cü devlet ber ser-i tahteş nişandî
Sipâheş ser-be-ser Fağfur hâmndi
Şeh ü şehzâde-yi Çin bûd Ferhâd
Bi merdî Rüstem-âyin bûd Ferhâd [Ferhâdnâme, s. 15].

Tercüme:

Çin'de eskiden böyleydi
Ki birisi Çin'in kralı olup,
Hükümet tahtına oturtukta
Ordusu onu Fağfur çağırarlardı
Ferhad Çin'in kralı ve prensiydi
Ferhâd, Rüstem gibi bir erkekiydi.

Babasının ölümü ve tahta oturan amcasının annesiyle evlenmesi üzerine, Ermen'in Abhaz halkından ressam olan Şâvûr (Şâpûr) ile gizlice Çin'den Ermen'e kaçan ve orada bir taş ustasının kızı olan Gülüstan ile evlenmişdi. O yıllarda Şirin'in babası Abhazyayı yönetiyordu ve onun ölümü üzerine Şirin'in teyzesi Mehin Bânu tahta çıkmıştı. Bir yanda Ferhad'ın eşi Gülüstan'ın ölümü, diğer yanda Hüsrev Perviz'in Roma'ya kaçıp Roma Sezar'ının kızı Meryem ile evlenmesi ve Şirin'i unutması nedeniyle Şirin'in Mada'in'den hayal kırıklığı içinde Ermen'e dönüşü, Ferhad ile Şirin arasında romantik bir ilişki kurmağa yol açmıştı.

Nevâi'nin Ferhâd ü Şirin eserinde de Ferhâd Çin Kağan'ının oğludur:

Ki cün Hâkân'a Tanrı verdi ferzend
Olup ol hidye ile şâd ü hürsend
Cemâli ile könlün eyleben hoş
Adın koymak sarı oldu rakem-keş ...
Bu ferri hâdi-yi baht etcek irşâd
Revan şehzâde adın koydu Ferhâd¹

[Ferhâd ü Şirin, beyit: 729 – 734].

Nevâi'nin bu hikayeden yarattığı varyantta İskender'in

¹ Nevai'den verilen örnekler Azerbaycan ve Anadolu Türkçelerine aktarılmış şekilde verilmiştir. Yazarın tashih ettiği Azerbaycan Türkçesine aktarılmış Nevâi Hamse'si tezlikce İran'da yayımlanacaktır.

tilisimli aynasını Kağan'ın hazinesinde gören Ferhad, Kağan komutasındaki bir orduyla Yunanistan'a gitmiş ve orada Süheyla-yi Hakim'in yardımıyla üç hanın arasından geçerek tilisimi bozmuş ve dördüncü handa Sokrates'in yönlendirmesiyle Çin'e dönmüş, aynada Şirin'in cemalını görmüş ve ardınca kaderin eli onu Ermen'e çekmişti ve ...

Ferhad hakkında manzumelerde mevcut tarihi ipucular:

Yukarıda söylenenlerin dışında Nizâmi ve Emir Hüsrev Dehlevi'nin eserlerinde Ferhad hakkında artık faydalı bir tarihi bilgi bulunamamıştır. Ancak Nevâi'nin Ferhâd ü Şirin'i ve Arif Erdebili'nin Ferhâdnâme'sinde Ferhâd'ın kimliğini keşfetmemize yol açabilecek bazı ipucular var. Yukarıda da bahsedildiği gibi Arif Erdebili, hikâyesinin kaynağının Ferhâd'ın soyundan birine ait bir kitap olduğunu açıkça ifade etmiştir. Nevâi de kendi manzumesinde kullandığı tarihi kaynaklarını isimlendirmese de onlardan yararlandığını defalarca dile getirmiştir. Örneğin:

Kılıb könlümü nu endişe şeyda
Tevârih eyledim her sârı peyda
Nazer eylib varın avvelden âhir
Olub başdan-ayak allımda zâhir
Tapıldı onca söz ki kâmim îdî
Koyuldu onca mey ki câmım îdî

[Ferhâd ü Şirin, beyit: 457 – 459].

Yukarıda bahsedilen dört manzumeden Ferhad'ın Çinli olduğu ve üç manzumeden (Emir Hüsrev, Arif Erdebili ve Nevâi) onun Kağan'ın oğlu ve Çin prensi olduğu açıktır. Bu ilk ipucudur. Arif Erdebili'nin Ferhâdnâme'sinde bir başka ipucuya daha rastlıyoruz. Bu ipucu Kağan'ın ölümünden sonra Ferhâd'ın amcasının tahta çıkması ve Kağan'ın karısıyla (Ferhad'ın annesiyle) evlenmesidir:

چو فغفور این جهان را کرد بدرود
به ماتم شد روان از چشمها رود ...
برادر داشت خسرو زرد گبری
به کینداری و تندى چون هزبرى
ز بس بی‌رأیى آن گبر بپراه
چو دیوش داشتى فغفور در چاه ...
ز تقدیر خدا آن دیو ناگاه
ز چاه آمد برون و رفت بر گاه
در آن ماتم که کس با کس نپرداخت

فراز تخت شد گردن بر افراخت
زن فغفور چین را برد بر تخت
فروزان کرد او را اختر بخت

Çü Fağfûr in cihan râ kerd bidrûd
Bi mâtem şüd revan ez çaşmhâ rûd ...
Birâdr dâşt hüsrev zerd gebri
Bi kindâri ü tündî çün hüjebri
Zi bes bi-ra'yi-yi an gebr-i bîrâh
Çü diveş dâştî Fağfûr der çâh ...
Zi takdir-i hudâ an dîv nâgâh
Zi çâh âmed burun ü reft ber gâh
Der an mâtem ki kes bâ kes neperdâht
Ferâz-i taht şüd garden berefrâht
Zen-i Fağfûr-i Çin râ bürd ber taht
Füruzân kerd û râ ahter-i baht [Ferhâdnâme: s 22 - 23].

Tercüme:

Fağfur bu dünyayla vedaşdıktâ
Halkın gözlerinden yaş nehirleri aktı
Kağan'ın kafir bir kardeşi vardı
Kin ve öfkede aslan gibiydi
O yoldan azmış kafir o kadar tedbirsiziydi ki
Kağan onu bir dev gibi kuyuda hapsetmişti
Tanrı'nın kadarı yüzünden birden,
O dev kuyudan kurtulup tahta oturdu
Fağfur'un kadınıni hemen yatağa çekti
Ve onun baht yıldızını ışıklandırdı!

Benzer bir ipucu Nevai'nin eserinde de bulunur ve bu, Ferhad'ın hicranında Kağan'ın ölümünden sonra Kağan'ın küçük kardeşinin (Ferhad'ın amcası) tahta oturmasıdır:

Onun hicrinde hâkân ölmüş idi
Küçük kârdâşi hâkân olmuş idi [Ferhâd ü Şirin, beyit: 5441].

Arif Erdebili'nin eserinde görülebilecek bir diğer ipucu da Hüsrev Perviz'in babası Hürmüz döneminde Ferhad'ın Ermen'de bulunmasıdır. Ferhad, Şapur'la beraber Çin'den Abhazya'ya kaçıp Gülüstan'la evlendikten sonra Şapur'la birlikte Gülüstan için bir saray inşa etmişlerdir. Bu arada Şapur'un ressamçılık sanatının ünü Hürmüz'e ulaşmıştı:

حکایت‌های آب دست شاوور
به زودی گشت در آفاق مشهور
در آن دم بود هرمز بر سر تخت

Hikâyethayi âb-i dest-i Şâpur
 Bi zûdî geşt der âfâq meşhûr
 Der an dem bûd Hürmüz ber ser-i taht
 Fûruzân bûd ez vey ahtar-i baht [Ferhadname: s. 93].

Tercüme:

Şapur'un yeteneğinin ünü
 Tezlikce her yerde yayıldı
 O zamanlar Hürmüz tahtta oturmuştu
 Ve baht yıldızı ondan ışık alıyordu.

Nevai'nin eserinde Ferhad'ın Ermen'e gelmesi, Hüsrev Perviz'in hayatının son yıllarına denk gelir, çünkü bu eserde, Ferhad'ın ölümünden sonra, Ferhad'ın cesedi hala dağdayken, Şirûye, Şirin'i ele geçirmek için babası Hüsrev Perviz'i öldürmüştü. Nevai'nin anlatımına göre, Ferhad'ın ölümünden sonra, Ferhad'ın amcası döneminde \ korgenerallik pozisyonuna yükselen, Hâkân'ın (Ferhad'ın babası) vazir-i a'zemi Mülk-Ara'nın oğlu ve Ferhâd'ın çocukluk arkadaşı olan Behram, Ferhad ve Şirin'le ilgili haberleri duyunca Kağan'dan izin alarak Ferhad'ı aramak için Ermen'e doğru yola çıkmıştı:

Bu söz yetken zaman Behram-i bihred
 Hatâ hânınâ vâ r îdi sipehbed
 Vali Ferhâd'sız vâ r îdi rencûr
 Necük ki yârsız Ferhâd-i mahcur
 Çü Hân hem vâ r îdî Ferhâd'ğe em
 Onun sârıdan îmez îdi bi-ğem
 Gelip Hân allıda arz etti Behrâm
 Ki bû yanlığ haber olmuş durur 'âm
 Ki mağrib sârı mülk-i Ermen atlı
 Var imiş yüz İrem ondan uyatlı
 Bu mülk içre var imiş bir perizâd
 Ki olmuş aşkıdan dinvâne Ferhâd
 Eğer hükm etse Hân lütf ü 'atâdan
 Çirikler cam' edip Çin ü Hatâdan
 Azimet eyleben mağrib-zamîne
 Yetirsem özni Ferhâd-i guzine

[Ferhâd ü Şirin, beyit: 5451 – 5458].

Ermen'e ulaşip Ferhad'ın ölümünü öğrendikten sonra kanının intikamını almak isteyen Behram, Hüsrev Perviz'in öldürüldüğünü öğrenirken diğer yandan Şiruye'yi Ferhad'ın

ölümünde suçsuz bulur. Fakat radd-i mazalim¹ için ondan ağır bir haraç alıp bunu Ermen halkına dağıtmıştı. Çünkü Hüsrev Perviz'in Ermen'i kuşatması sırasında Ermen halkı çok kayıplar vermiş ve tüm bunların sebebini Ferhad olarak düşünmüşüdüler. Behram, Şapur'u haraç toplaması için Şirûye'ye gönderdiğinde Şirûye hemen kabul etmişti:

Dedi lîken bu kişver ahli ta'yin-
Kıla bilmezse, ne ki kılsa tahmin
Ki ta Hüsrev çirik çekmiş bu sâri
Ne nüksan olmuş ondan el'ge târi
Hem onca vech ondan el'ge yetsin
Onu yetircek öz mülküne gitsin
Valı ahd eylesin ki yetse filhâl
Yene bir onca ondan kılsın irsâl
Decek Şâpûr hükm ol nâtevâne
İşitcek hükm minnet koydu câne
Ne ki el istedi tökdü hazane
Hazane sarf edip oldu revâne
Yene onca yibermege kılıb 'ahd
Onu hem yetkürüb çok eyleben cehd
Yığıb Ermen elin ferhünde hâkim
Kılıb Ferhâd için radd-i mazalim

[Ferhâd ü Şirin, beyit: 5526 – 5533].

Arif Erdebili'nin eserindeki bir diğer ipucu da Ferhad'ın Gülüstan'la evliliği ve Davut, İsa ve Meryem adında üç çocuğunun olmasıdır. Meryem, Gülüstan'ın onu doğururken vefat ettiği Ferhad'ın son çocuğudur. Ferhad, Şirin'in daveti üzerine Abhazy'a'dan ayrılıp Kasr-i Şirin'e gitmeyi planladığında üç çocuğunu Mükbel adlı kölesine emanet etmişti:

سه فرزندم که چون جانند شیرین
شمارا یادگار است از شه چین
چو گلشان در گلستان خوش برآور
چو سرو نازشان سرکش برآور

Se ferzendum ki cün cânend şîrîn
Şuma râ yâdigar est ez şeh-i Çin
Çü gülşan der gülüstan hoş berâver
Çü serv-i nazişan serkeş berâver [Ferhadnâme: s. 167].

Tercüme:

¹ radd-i mazâlîm: zulüm görenlere gönüllerini ele getirib onları razı salmak için mal, para ve ... vermek.

Can gibi sevimli olan üç çocuğum
 Çin padişahından size kalan yadigarlardır
 Gülüstandakı gül gibi onları iyice yetiştir
 Onları uzun boylu selvi gibi boyun-eğmeyen yetiştir.

Klasik edebiyatında Kağan'ın Türklerin hükümdarları, Çin'in ise Türklerin ülkesi (Turan) anlamına geldiğini biliyoruz. Firdevsi'nin Şehname'si buna güzel bir örnek olabilir:

بیامد ز ایران خجسته همای
 خود و نامداران پاکیزه رای
 پیام بزرگان به خاقان بداد
 دل شاه ترکان بدان گشت شاد

Biyâmed ze İrân hucaste Humây
 Hud ü nâmdârân-i pâkize-ray
 Peyam-i büzürgan bi Kâğân bedad
 Dil-i Şahi- Türkan bidan geşt şâd [Şahname, 6-ci dafter: 379].

Tercüme:

İran'dan sevimli Humay geldi
 Onunla gelenler de temiz-düşünceliydiler
 İran büyüklerinin mesajını Kağan'a iletti
 Türkler Kralı'nın gönlü bu mesajdan sevindi.

İranlı araştırmacılar ve bazı yabancı İranologlar, Farsça'da kökünü bulamadıkları herhangi bir kelimeyi daima Pehlevi veya Sanskritçe'ye bağlamışlardır. Örneğin Almanlı araştırmacı Ferdinand Justi, *Iranisches Namenbuch* kitabında Farhad isminin kökeninin Pehlevi "Frahāt" ve Eski Farsçadakı: "Frahāta" olduğunu ve anlamına da yukarıda otursun söylemiştir. Veya Seyit Muhammed Da'i el-İslam, "Farhang-i Nizam" adlı kitabında bunu "Parasad" kökünden, lütuf ve marhamet anlamından ele almıştır [Abulkasimi ve Arizumend Liakil, 2010]. Ancak Farhad İranlı bir isim olamaz. İran tarihinde Ferhad ismini taşıyan krallar Part hanedanına mensuptur. Partların Turan topraklarından olduğunu ve Türk olduklarını da biliyoruz [Dürerü't Tîcan fi Tarih-I Bani-Eşkan: 99]. Bu nedenle Ferhad Türkçe bir isimdir.

Arif Erdebili'nin Ferhadname'sinde de Ferhad'ın Türk olduğu açıkça belirtiliyor. Ferhad, Hüsrev Perviz'in emriyle Şapur'la birlikte Hüsrev'in sarayına geldiğinde, Hüsrev Parviz'in eşi Meryem, Hüsrev ile Şapur arasındaki konuşmadan şüphelenip hizmetçilerden birine Ferhad'ı sorduğunda şöyle cevap alıyor:

به نرمی گفت پنهان با نگارین

که هست این یاهوگو شاوور شیرین ...
مر آن همراه او ترکیست از چین
که هست آشفته زلفین شیرین

Bi nermi guft pinhan bâ nigârin
Ki hast in yâve-gû Şâpur-i Şîrîn
Mer an hemrâh-i û Türk-ist az Çin
Ki hast âşufte-yi zülfeyn-i Şîrîn [Ferhadname: s. 185].

Tercüme:

O yumuşak ve yavaş bir şekilde Meryem'e dedi:
O saçma-sapan konuşan Şîrîn'in Şâpûr'udur
Yanındaki da Çin'den gelmiş bir Türk'dür
Ki Şîrîn'in zülfüne aşık olup kafası karışmıştır.

Ayrıca Şâpûr, Ferhad'ın yasını tutarken şunları söylüyor:

همی گفتمی دریغا شاه چینم
دریغا شاه ترکستان زمینم
دریغا زیب تاج و تخت فغفور
دریغا پادشاه ملک معمور

Hemî guftî dîrîğâ şâh-i Çin'em
Dîrîğâ Şâh-i Türkistan-zamîn'em
Dîrîğâ zîb-i tâç ü taht-i Fağfûr
Dîrîğâ pâdişâh-i mülk-i ma'mûr [Ferhadname: s. 203].

Tercüme:

[Şâpûr] sürekli derdi: Eyvâh Çin kralım!
Eyvâh Türkistan yurdu kralım!
Eyvâh Fağfûr'un taçıyla tahtının yakışıklığı!
Eyvâh bayındır ülkenin padişahı!

Bu bilgilere göre Ferhad'ın soyunu ve babasını bilmek için onu Hürmüz veya Hüsrev Perviz'le çağdaş olan Türkistan Kağanları arasında aramak mantıklı ve doğaldır.

Gök-Türk'ler:

Çoğunu Çinlilere borçlu olduğumuz tarihi kaynaklara dayanarak Anuşirvan, Hürmüz ve Hüsrev Perviz'in saltanatlarının İran'nın doğusundaki Gök-Türk imparatorluğunun yükseliş dönemine çağdaş olduğunu biliyoruz. Hatta tarihi kaynaklarda Anuşirvan'ın İstemi Kağan'ın (İstemi Yabğu) kızı ile evliliğini ve Hüsrev Pervez'in babası Hürmüz'ün ana soyundan Türk asıllı olduğunu görüyoruz. Türk araştırmacı Ahmet Taşağıl tarafından on bir Çin tarihi kaynağı kullanılarak hazırlanan değerli üç ciltlik "Gök-Türkler" kitabında Gök Türkler hakkında değerli bilgiler

verilmektedir. Bu kitabın değerli bilgilerinden hareketle, MS 582 yılına kadar İran doğu sınırlarındaki Gök-Türk imparatorluğunun batı kısmı doğu Gök-Türk Kağanına bağlı olan "Yabğu" denilen kişi tarafından yönetildiği bilinmektedir. "Yabğu" pozisyonu kâim-makâm anlamına gelebilir. Tardu Yabğu'nun bağımsızlığını ilan ettiği 582 yılından itibaren Gök Türk imparatorluğu batı ve doğu olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu Kağanlık bölünmeden önce Çin toprakları üzerinde eşsiz bir kontrole sahip omlmuştu. "Gök-Türkler" kitabının ilk cildinde Hürmüz ve Hüsrev Perviz Sâsâni ile çağdaş kağanların bilgileri görülebilir. MS 542 yılında Bumin Kağan tarafından kurulan Bu imparatorluğun Kağanlarının birlik çağında hüküm surmek düzei şu şekildedir:

Birlik çağlarında Gök Türk Kağanlarının Sırası

| Yabğu | Baba adı | Dönem | Kağan | Sıra |
|-----------------------------|----------|-----------|--------|------|
| İstemi | - | 542 - 552 | Bumin | 1 |
| İstemi | Bumin | 552 - 553 | Kara | 2 |
| İstemi - Tardu ¹ | Bumin | 573 - 572 | Mukan | 3 |
| Tardu | Bumin | 572 - 581 | Taspar | 4 |
| Tardu | Taspar | 581 - 582 | An-lo | 5 |
| Tardu | Kara | 582 - 587 | İşbara | 6 |

[Gök Türkler I: 19 - 48].

İşbara Kağan döneminde, Taspar Kağan zamanından Gök Türklerle arasında 580 ve 581 başlarında elçilik yapan "Çang Sun Şeng" adlı Çinli bir casusun faaliyetleri neticesinde (ki İşbara Kağan'ın ona olan yersiz aşırı güveni sayesinde Gök Türklerin tüm zayıflıklarını, güçlü yönlerini ve iç dartsımlarını anlayıp ve bazen de bu dartsımları yoğunlaştırmıştı), Çin imparatoru Gök Türkleri zayıflatmak için çeşitli planlar ve önlemler uygulamakla bu imparatorluğu doğu ve batı Gök Türk kağanlığına bölmeyi başardı. Bu casusun keşfettiği değerli bilgiler arasında İşbara ile küçük kardeşi Bağa (Çin kaynaklarında Ch'u-lo-hou) arasında bir anlaşmazlığın

¹ İstemi Yabğu, Bumin Kağan'ın küçük kardeşi idi ve 576'ya kadar Yabğu görevini sürdürdü. Ölümünden sonra oğlu Tardu onun yerine geçti ve Yabğu olarak görev yaptı, ancak İşbara Kağan'ın hükümdarlığı sırasında, Çinlilerle yapılan savaşın ortasında (582'nin beşinci ayı ile 583'ün ikinci ayı arasında) ona ihanet ederek çatışmayı bıraktı ve askerleriyle birlikte batı topraklarına döndü (Gök-Türkler, C1: s 39). Çinliler daha sonra kurt simgesi bayrağı göndererek onu bağımsız bir Kağan olarak tanıdılar ve o da bağımsızlığını ilan etmiş (ibid: s 37) ve bundan sonra Gök-Türk imparatorluğu doğu ve batı olmak üzere iki parçaya bölünerek birbirlerine karşı durmuşlardır.

varlığı da vardı [Gök Türkler I: s 36]. Çin İmparatoru Gök Türkleri'ne karşı üst üste yenilgiler sonrasında bu casusun raporunu aldıktan sonra Çin'in komutanlarına ve üst düzey yetkililerine onların morallerini yükseltmek için yazdığı mektupta İşbara ile Bağa arasındaki anlaşmazlıktan bahsetmişti (age. s. 40). Tardu Yabğu'nun ihaneti ve ona katılan diğer küçük kağanlıklar sonucunda İşbara'nın talih yıldızı sönmeye başlarken, diğer taraftan kıtlık ve kuraklık sonunda İşbara'nın Çin imparatoruna boyun eğmesine ve Çin'in tebaası olmasına neden olmuştu.

Söylendiği gibi Gök Türkler imparatorluğu Tardu Yabğu'nun ihaneti ve Çin imparatorunun planlarıyla 582 yılından itibaren doğu ve batı olmak üzere iki bağımsız parçaya bölünmüştü. Bundan sonra MS 630 sonuna kadar doğu ve batı kağanlıklarında hüküm sürmek düzeni aşağıdaki gibidir:

Doğu Gök Türk Kağanlarının Sırası

| Baba adı | Dönem | Kağan | Sıra |
|----------|-----------|------------|------|
| Kara | 582 – 587 | İşbara | 1 |
| Kara | 587 – 588 | Bağa | 2 |
| İşbara | 588 – 600 | Tou-lan | 3 |
| İşbara | 600 – 609 | Ç'i-min | 4 |
| Ç'i-min | 609 – 619 | Şih-pi | 5 |
| Ç'i-min | 619 – 621 | Ç'u-lo | 6 |
| Ç'i-min | 621 – 630 | İl (Illig) | 7 |

Batı Gök Türk Kağanlarının Sırası

| Baba adı | Dönem | Kağan | Sıra |
|------------------------|-----------|------------|------|
| İstemi | 582 – 603 | Tardu | 1 |
| Ni-li | 603 – 611 | Ç'u-lo | 2 |
| Na-Tou-lu ¹ | 611 – 618 | Şe-kui | 3 |
| Na-Tou-lu | 618 – 630 | Tung Yabğu | 4 |

[Gök Türkler I: 39 – 82].

Eldeki bilgilere göre Şe-kui Kağan'ın, tarihi kaynaklarda adı açıkça geçmeyen bir oğlu vardı ve kaynaklarda "Şe-kui Tigin" (Şe-kui'nin Valiahtı, Şe-kui'nin Prensi) şeklinde geçmiştir. Bu şehzadenin Chia-na, Tonra Şad ve Tu-lu adında üç çocuğu vardı (age: 185). Pek çok tarihi ve edebi kaynağa göre Gök Türklerle Sasaniler arasında zaman zaman ittifaklar, çoğunlukla da yoğun savaşlar yaşanmıştı. Özellikle İran'da Hüsrev Perviz'in hükümdarlığı ve Doğu Türkistan'da "Tun Yabğu" hakimiyeti döneminde Gök Türkler,

¹ Na-Tou-lu, Tardu'nun oğludur. Bu yüzden Şe-kui Tardu'nun toronudur [ibid: s 92].

Bizans imparatoru ve Hazar'larla birleşerek Sasani hükümetine ağır darbeler indirerek Rey ve İsfahan dahil birçok ülkeyi ele geçirmişlerdi (age: 93). Çin kaynaklarından gelen haberlere göre Hüsrev Perviz'in öldürülmesi ve Şîrûye'nin hükümete getirilmesi Tun Yabğu tarafından gerçekleştirilmişti. Bu kaynaklara göre, Şîrûye'nin kısa süren hükümdarlığı sırasında Sasani hükümeti Gök Türklerin denetimi altındaydı ve Şîrûye, Türk Kağanı'ndan İlteber unvanını almıştı ve Kağan, kendisine "Tudun" adı verilen bir makam atayarak Sasani hükümetini denetimi altına almıştı [Sholshin 2012, 85 – 86].

Söz konusu dönemde Gök Türkleri ile aynı dönemde İran'daki Sasani hükümdarlarının düzeni şu şekildedir:

Gök Türklerle Çağdaş Olan Sasani Hükümdarları

| Baba adı | Dönem | Kağan | Sıra |
|-----------|-----------|-----------------------------|------|
| Kubad | 579 – 531 | Anuşirvan | 1 |
| Anuşirvan | 590 – 579 | Hürmüz | 2 |
| - | 591 – 590 | Behram-I Çûbîn ¹ | 3 |
| Hürmüz | 628 --591 | Hüsrev Perviz | 4 |

Sonuçlama ve Tartışma:

Ferhad-Şirin-Hüsrev hikayesi her ne kadar birçok efsaneyle karışık olsa da, bu hikayenin Nizami Gencevi'den önce de meşhur olması ve tarihi-edebi kaynaklarda çok sayıda rivayetin ve birçok telmih bulunması, bu hikayenin tamamının yanı sıra Şirin konusunda Ferhad ile Hüsrev arasındaki aşk rekabetinin doğru olma ihtimalini ortaya koymaktadır. Ayrıca Ferhad'ın karakterinin Nizami tarafından yaratılıp geliştirildiği görüşünü de kesinlikle reddediyor. Sadece edebi kaynaklara atıfta bulunarak tarihi olaylar hakkında kesin bir kanaate varmak mümkün olmasa da bazı durumlarda tarihi kaynakların yanı sıra edebi kaynaklar da tek kaynaktır ve bunlara başvurmadan başka çare yoktur.

Bazı tarihi kaynaklarda Ferhad-Şirin-Hüsrev hikâyesine atıf yapılan raporları Nizami ile Emir Hüsrev Dehlevi'nin "Hüsrev ü Şirin"leri, Arif Erdabili'nin "Ferhadname"si ve Nevai'nin "Ferhad ve Şirin"ini ile karşılaştırtıkta, Ferhad'ın bir Gök-Türk prensi olduğu sonucuna varıyoruz. Ancak bu hikayenin zaman çerçevesi açısından Navi'nin eseri ile diğer eserler arasında büyük bir fark var. Nizami ve

¹ Behram-i Çûbîn, Sasani krallarından değildi ve Hürmüz'e isyan ederek onun ölümünden sonra yaklaşık bir yıl kadar tahta oturdu ancak sonunda Hüsrev Pervei, Bizans imparatorunun sağladığı orduyla onu mağlup ederek tahtı geri aldı.

Emir Hüsrev Dehlevi'nin anlatımına göre Hüsrev Perviz, Behram-i Çubin'in komploları nedeniyle babası Hürmüz'den Ermen'e kaçarken Şirin ile tanışmıştır (MS 589). Bu iki manzumede Ferhad, Hüsrev Perviz'in tahta çıkıp Bizans imparatorunun kızı Meryem ile evlendikten sonra (yani MS 591'den sonra) Şirin ile tanışmıştır. Arif Erdebili'nin manzumesinde Ferhad'ın Şirin'le tanışıklığı ve onunla sevgi başlamağı, Şirin'in Medain'den dönüşünden sonra yani Hüsrev Perviz'in MS 590'da Bizans topraklarına kaçtığı dönemde gerçekleşir ve bu eserde Ferhad-Hüsrev-Şirin'in hikayesinin tarihsel seyri Nizami ve Emir Hüsrev Dehlevi'nin anlatımıyla uyumludur.

Ancak Nevai'nin manzumesinde Ferhad, Hürmüz döneminde Çin'den İran'a kaçmış ve Şirin ile tanışmadan önce Gülüstan ile evlenmiş ve üç çocuğı olmuştur. Nevai'nin eserinde olayın tarihi önceki üç eserle örtüşmemektedir. Bu mazumede Hüsrev Perviz'in oğılu Şîrûye, Şirin'i ele geçirmek için babasını öldürür. Dolayısıyla bu olayın Hüsrev Perviz'in hayatının son yıllarında gerçekleşmiş olması gerekir. Arif Erdebili ve Nevai'nin anlatılarında görülebilecek bir diğeri önemli nokta ise Ferhad'ın babasının ölümünden sonra amcasının tahta oturmasıdır. Ancak burada Nevai rivayeti daha ayrıntılıdır ve o da Kağan yerine tahtta oturan küçük kardeşten söz etmektedir. Bu konu Gök Türklerin geleneklerine ki "*Mukan Kağan'dan beri daima esas kadınlardan doğan çocuklardan büyük kardeşlerin yerine küçük kardeşler geçmiştir*" [Gök Türkler I: 48], uygundur. Arif Erdebili'nin rivayetinde görülebilecek bir diğeri önemli nokta Ferhad'ın amcasının tahta oturduktan sonra Ferhad'ın annesi ile evlilik yapmasıdır. Bu konu Gök Türklerin geleneklerine ki "*koca öldükten sonra dul kalan üvey anne ile ölenin oğılu veya kardeşi evlenerdi*" (age: s44), uygundur.

Arif Erdebili'nin rivayetini doğru kabul edersek Hürmüz'ün İran'a hüküm sürdüğü dönemde (MS 590 - 579) Gök Türklerle hükmeden kağanlardan birinin Ferhad'ın amcası ve Ferhad'ın babasının önceki Kağan olması gerekir. Bu dönemde Taspar, An-lo ve İşbara Birleşik Gök Türk topraklarına hakim olan kağanlardır. Ayrıca MS 582 yılından sonra Gök-Türk imparatorluğunun doğu ve batı olarak ikiye bölünmesinden sonra, İran'da Hürmüz'ün hükümdarlığı dönemine denk gelen İşbara, Bağa ve Tou-lan, Gök-Türk topraklarının doğu kısmını yöneten kağanlardır. Öte yandan Tardu Kağan batı kısmını yönetiyordu. Bu kağanlar arasında sadece kardeş olan "İşbara" ve "Bağa" vardır ve Bağa, İşbara'dan sonra tahta oturan küçük kardeşidir. Ayrıca yukarıda da bahsettiğimiz gibi Çinli casusun raporuna göre İşbara ile Bağa arasında anlaşmazlıklar

vardı ve bu onun hapse atılmasının nedeni olabilir. Bu konu, Arif Erdebili'nin, Ferhad'ın babasının küçük kardeşini bir kuyuda (hapishanede) tuttuğuna dair hikayesiyle tutarlıdır. Dolayısıyla Ferhad, "İşbara Kağan"ın oğlu olabilir.

Hikâyenin ortaya çıkış tarihi açısından Nevai'nin rivayetini doğru kabul edersek, yani bu hikâyenin Hüsrev Perviz'in hayatının ve saltanatının son yıllarında (örneğin MS 620'den sonra) gerçekleştiğini kabul edersek, kabul etmek gerekir ki Ferhad, Hüsrev Perviz'in hükümdarlığının son yıllarında (MS 620 - 628) Çin'den İran'a gelmiştir. Dolayısıyla bu dönemde Gök Türkleri yöneten Kağan, amcası ve önceki Kağan, Ferhad'ın babası olabilir. Bu dönemde, önceki Kağan "Çoluo Kağan"ın küçük kardeşi olan Ç'i-min Kağan'ın oğlu "İllig Kağan", Doğu Gök Türkleri topraklarını yönetiyordu. Aynı zamanda bir önceki Kağan "Şi-kui Kağan"ın da küçük kardeşi olan "Tung Yabğu Kağan" Batı Gök Türklerinin topraklarını yönetmektedir. Dolayısıyla Nevai'nin rivayetini doğru kabul edersek Ferhad, doğudaki Kağan yani "Ç'u-lo Kağan"ın oğlu veya batıdaki Kağan yani "Şi-kui Kağan"ın oğlu olabilir. Şi-kui Kağan'ın başkentinin Taşkent olduğu göz önüne alındığında Ferhad'ın bir Taşkent prensi olduğu bile ihtimali var. Ancak Ferhad'ın çocukluk arkadaşı Behram'ın Ermen seferinin hikayesini de dikkate alırsak, bu olay tarihsel olarak Şi-kui Kağan'ın kardeşi Tung Yabğu'nun İran'a saldırıp Şîrûye'yi komutası altına almasıyla örtüşebilir ve muhtemelen Nevai de bu tarihi gerçekten faydalanarak, kendi manzumesinde bunu değiştirmiş ve Ferhad'ın kan intikamına bağlamıştı. Özellikle Şi-kui Kağan'ın adı bilinmeyen şehzadesinin üç çocuğu vardı ve bu durum Arif Erdebili'nin manzumesiyle de uygundur.

Sonuçlar

1. Tarihi olaylar hakkında sadece edebi kaynaklara dayanarak yorum yapmak doğru değildir, ancak bazen bu kaynaklar eldeki tek kaynak olabilir ve bazı tarihi gerçekler, yeterince dikkatli olmasa da onlardan çıkarılabilir. .

2. Tarihsel kaynaklarda Ferhad'a yapılan atıfların varlığı ve Nizami öncesi şairlerin eserlerinde pek çok telmih varlığı göz önüne alındığında, Ferhad'ın karakterinin hayali ve Nizami tarafından yaratılmış olamayacağı, aksine tarihi ve gerçek bir kişiliğe sahip olduğu muhtemeldir.

3. Tarihi ve edebi kaynakların, özellikle Arif Erdebili'nin "Ferhadname"si ile Nevai'nin "Ferhad ü Şirin"inin karşılaştırılması

ve sonuçlarının analizi, Ferhad'ı Gök Türklerin bir prensi olarak göstermektedir.

4. Arif Erdebili'nin anlatımının gerçek olduğunu varsayarsak ve Gök Türkler ile ilgili tarihi kaynaklarla karşılaştırırsak Ferhad, İşbara Kağan'ın oğlu olabilir. Gök Türkler ile ilgili Çin kaynaklarında Ferhad'dan söz edilmese de bu bağlamda iki temel noktaya dikkat etmek gerekir. Birincisi, bu kaynaklarda sadece siyasi ve idari ilişkilerde rol oynayan teginlerin isimleri zikredilmektedir. İkincisi, bahsi geçen teginlerin isimleri Türkçe değil, Çince yazılmıştır.

5. Nevai'nin anlatımının doğruluğunu varsayarsak ve Gök Türklerle ilgili tarihi kaynaklarla eşleştirirsek ve Arif Erdebili'nin manzumesindeki bazı bilgiler de dikkate alınırsa Ferhad, Şi-kui Kağan'ın oğlu olabilir. Şi-kui Kağan'ın Taşkent'i başkent yapması göz önüne alındığında Ferhad'ın bir Taşkent prensi olduğu bile söylenebilir.

6. Ferhad'ın kökeni, soyu ve gerçek kimliği hakkında bahsedilen isimler sadece mevcut kaynaklara dayanmakta ve sadece varsayımlardan ibaret olup, ileride başka bilgi ve kaynaklar elde edilmesi halinde bunların revize edilmesi ve düzeltilmesi ihtimali vardır.

Kaynaklar

- Farhad ü Şirin*. 2025. Nevai, Emir Ali Şir. Razmi, Gholamreza. Tebriz: Teceddüd, (Yayın halinde).
- Divan-i Anveri*. 1984. Anveri, Avhadeddin Muhammed. Hazırlayan: Se'îd Nafisi. Tahran: Sikke Yayınevi.
- Divan-i Edip Sabir-i Tirmezi*. 1964. Tirmezi, Şahabeddin Edip Sabirş Hazırlayan: Muhammed Alı Nasih. Tahran: İlmi Matnuat Yayınevi.
- Divan-i Gëvsiyye*. Gilâni. Abdulkadir. Hazırlayan: Münşi Selametullah. Lucknow: Alican Han Mabaası.
- Divan-i Hekim Sana'i-yi Gaznevi*. 2002. Gaznevi, Macdud Bin Âdem. Hazırlayan: Perviz Babayi. Tahran: Âzâdmehr Yayınevi.
- Divan-i Hekim Sûzenî-yi Semerkandi*. 1959. Sûzenî, Muhammed Bin Ali. Hazırlayan: Nâsireddin Şah-Husseini. Tahran: Emir Kebir Yayınevi.
- Divan-i Kavvami-yi Râzi*. 1955. Kavvami-yi Râzi, Badreddin. Hazırlayan: Mir Calaleddin Urmevi (Mühaddis-i Urmevi). Tahran: Sipehr Matbaası.
- Divan-i Mücireddin Beylekani*. 1979. Beylekani, Mücireddin. Hazırlayan: Muhammed Âbâdi. Tebriz: Tarih ve Ferheng-i İran İntitosu Yayınevi.
- Divan-i Reşidüddin Vatvat*. 1960. Vatvat, Reşidüddin Muhammed.

Hazırlayan: Se'îd Nafisi. Tahran: Bârânî Kütüphanesi.

Dürerü't Tîcan fi Tarih-i Bani-Eşkan. 1992. İtimadü's Saltana, Muhemmed Hasan Bin Ali. Hazırlayan: Ni'met Ahmedi. Tahran: Atlas Yayınevi.

Ferhadname. Arif Erdebili. 1976. Bünyad-i Ferheng-i İnan Yayınevi.

Hamse-yi Emir Hüsrev. Dehlevi, 1984. Emir Hüsrev (Abu Muhammed Yeminüddin). Hazırlayan: Emir Ahmed Aşrefi. Tahran: Şekâyik Yayınevi.

Külliyat-i Hamse-yi Nizami-yi Gencevi. 2011. Hazırlayan: Vahid Destgerdi. Tahran: Nigah Yayınevi.

Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kises. 1939. Machul Yazar. Hazırlayan: Melikü's Şûara Bahar. Tahran: Bîtâ Yayınevi.

Siyâsetnâme. 1964. Nizâmülmülk, Abu Ali Hasan Bin Ali. Hazırlayan: Mürteza Müderrisi-yi Çahardehi. Tahran.

Şahname, C8. 2007. Hazırlayan: Calal Hâliki Mutlak. Tahran: Merkez-i Dairetü'l Maarifi-i Büzürg-i İslami.

Tarih-i İnan Kabl ez İslam. 2015. Pîrnâ, Hasan. Tahran: Nârmek Yayınevi.

Tarih-i Bel'ami II. 1974. Bel'ami, Abu Ali Muhammed. Hazırlayan: Melikü's Şûara Bahar. Tahran, Zevvar Yayınevi.

Tarih-i Habibü's Siyer I: Handamir, Ğiyaseddin Bin Humameddin. 2001. Hazırlayan: Muhammed Debir Siyakı - Celaleddin Humayı. Tahran: Zevvar Yayınevi.

Tarihi Sabeus. Sabeus, Bagratonik. 2016. Farsçaya Tercüme: Mahmum Fazili Bircendi. Tahran: Koknus Yayınevi.

Abulkasimi, Seyyide Meryem; Arizumend Liakol, Mustafa. "Barrsi-yi Şahsiyet-i Ferhad az Vake'iyet ta Efsane". *Tarih-i Edebiyat*, Y2, N3, Son Bahar, 2010: 5 - 22.

Shölshin, Kuwayama. "How Xuanzang Learned about Nālandāl". China Report, Volume 48, Issue 1 - 2, Feb & May 2012: 61 - 88.

Based on Nevai and Arif Ardabili a Hypothesis about the Identity of Ferhad

Gholamreza RAZMI¹

Abstract

The story of the Khosrow-Shirin-Farhad trilogy has long been one of the most well-known stories of the Turk and Persian peoples, and traces of this story can be found in many historical and literary sources before the great poet Nizami wrote it into verse. Although Nizami made Khosrow and Shirin the main characters of this story and dealt with the story of Farhad in a few short chapters but person who remained the symbol of love between the Turk and Persian nations was the Farhad, who competed with the famous Sassanid king Khosrow Parviz in the love of Armen princess Shirin and lost his life in this way. The identity of Farhad is unknown in historical sources, but clues about Farhad's identity can be found in some literary sources. Following the works of Emir Ali Shir Navai (Farhad & Shirin), Arif Ardabili (Farhadnameh), Nizami and Amir Khosrow Dehlavi (Khosrow & Shirin), and comparing them with Chinese historical sources about Gokturks, leads to the conclusion that Ferhad was most likely a Turk prince and the son of one of the Gokturk Kaghans.

Key words: *Navai, Arif Ardabili, Nizami, Amir Khosriw Dehlavi, Farhad, Göktürks.*

References

- Farhad ü Şirin.* 2025. Nevai, Emir Ali Şir. Razmi, Gholamreza. Tebriz: Teceddüd (Yayın halinde).
- Divan-i Anveri.* 1984. Anveri, Avhadeddin Muhammed. Hazırlayan: Se'îd Nafisi. Tahran: Sikke Yayinevi.
- Divan-i Edip Sabir-i Tirmezi.* 1964. Tirmezi, Şahabeddin Edip Sabirş Hazırlayan: Muhammed Alı Nasih. Tahran: İlmi Matnuat Yayinevi.
- Divan-i Gõvsiyye.* Gilâni. Abdulkadir. Hazırlayan: Münşi Selametullah. Lucknow: Alican Han Mabaası.
- Divan-i Hekim Sana'i-yi Gaznevi.* 2002. Gaznevi, Macdud Bin Âdem. Hazırlayan: Perviz Babayi. Tahran: Âzâdmehr Yayinevi.
- Divan-i Hekim Sûzenî-yi Semerkandi.* 1959. Sûzenî, Muhammed Bin Ali.

¹*Gholamreza RAZMI* – MSc at Genetik & Plant Breeding, Independent Researcher of Turkish-Persian Literature and Language, Tabriz, Iran.

E-mail: rezarazmi@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8376-8319

For citation: Gholamreza RAZMI. 2025. "Based on Nevai and Arif Ardabili a Hypothesis about the Identity of Ferhad". *Golden Scripts* 1: 18 – 42.

Hazırlayan: Nâsireddin Şah-Husseini. Tahran: Emir Kebir Yayınevi.

Divan-i Kavvami-yi Râzi. 1955. Kavvami-yi Râzi, Badreddin. Hazırlayan: Mir Calaleddin Urmevi (Mühaddis-i Urmevi). Tahran: Sipehr Matbaası.

Divan-i Mücireddin Beylekani. 1979. Beylekani, Mücireddin. Hazırlayan: Muhammed Âbâdi. Tebriz: Tarih ve Ferheng-i İran İnstitosu Yayınevi.

Divan-i Reşidüddin Vatvat. 1960. Vatvat, Reşidüddin Muhammed. Hazırlayan: Se'id Nafisi. Tahran: Bârânî Kütüphanesi.

Dürerü't Tıcan fi Tarih-i Bani-Eşkan. 1992. İtimadü's Saltana, Muhemmed Hasan Bin Ali. Hazırlayan: Ni'met Ahmedî. Tahran: Atlas Yayınevi.

Ferhadname. Arif Erdebili. 1976. Bünyad-i Ferheng-i İran Yayınevi.

Hamse-yi Emir Hüsrev. Dehlevî, 1984. Emir Hüsrev (Abu Muhammed Yeminüddin). Hazırlayan: Emir Ahmed Aşrefî. Tahran: Şekâyik Yayınevi.

Külliyat-i Hamse-yi Nizami-yi Gencevi. 2011. Hazırlayan: Vahid Destgerdi. Tahran: Nigah Yayınevi.

Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kises. 1939. Machul Yazar. Hazırlayan: Melikü's Şûara Bahar. Tahran: Bîtâ Yayınevi.

Siyâsetnâme. 1964. Nizâmülmülk, Abu Ali Hasan Bin Ali. Hazırlayan: Mürteza Müderrisi-yi Çahardehi. Tahran.

Şahname, C8. 2007. Hazırlayan: Calal Hâliki Mutlak. Tahran: Merkez-i Dairetü'l Maarifi-i Büzürg-i İslami.

Tarih-i İran Kabl ez İslam. 2015. Pîrnâ, Hasan. Tahran: Nârmek Yayınevi.

Tarih-i Bel'ami II. 1974. Bel'ami, Abu Ali Muhammed. Hazırlayan: Melikü's Şûara Bahar. Tahran, Zevvar Yayınevi.

Tarih-i Habîbü's Siyer I: Handamir, Ğiyaseddin Bin Humameddin. 2001. Hazırlayan: Muhammed Debir Siyakı - Celaleddin Humayı. Tahran: Zevvar Yayınevi.

Tarihi Sabeus. Sabeus, Bagratonik. 2016. Farsçaya Tercüme: Mahmum Fazili Bircendi. Tahran: Koknus Yayınevi.

Abulkasimi, Seyyide Meryem; Arizumend Liakol, Mustafa. "Barrsi-yi Şahsiyet-i Ferhad az Vake'iyet ta Efsane". *Tarih-i Edebiyat*, Y2, N3, Son Bahar, 2010: 5 - 22.

19. Shölshin, Kuwayama. "How Xuanzang Learned about Nālandāl". China Report, Volume 48, Issue 1 - 2, Feb & May 2012: 61 - 88.